การปกครองของอินเดียโบราณ

อาร์ เอน ทันเทกร* *เขียน*
พรเพ็ญ ฮั่นตระกูล** *แปล*

หัวใจของปัญหาสังคมมักเป็นส่วนที่เกี่ยวกับการรวมคนและสังคม นักคิดอินเดียโบราณได้พัฒนาศาสตร์ว่าด้วยการปกครองที่สำคัญ ๒ อย่างคือ ธรรมศาสตร์และอรรถศาสตร์ แนวความคิดของอินเดียโบราณเกี่ยวกับธรรมะนั้นสามารถมองเห็นได้จากความสัมพันธ์ของมนุษย์ในสังคมทุกแง่มุม แง่มุมหนึ่งก็คือในทางการเมืองซึ่งมักแสดงให้เห็นจากความสัมพันธ์ระหว่างผู้อยู่ใต้การปกครองกับรัฐ เนื่องจากการปกครองของรัฐอินเดียโบราณส่วนใหญ่เป็นระบบกษัตริย์ ธรรมะในกรอบของระบบกษัตริย์ก็คือราชธรรมะ (แปลว่าหน้าที่ของกษัตริย์) โดยปกติราชธรรมะเกี่ยวข้องกับศาสตร์ทางการเมืองอย่างกว้างขวาง เป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญปรากฏอยู่ในตำราธรรมศาสตร์ ธรรมศาสตร์แบ่งออกเป็น ๓ ส่วนด้วยกัน คือ อาจาระ หลักการปกครอง วยวหาระ กฎหมายแพ่งและอาญา ปรายัศจิตตะ บทปรับและลงโทษ ราชธรรมะรวมอยู่ในส่วนแรกที่ว่าด้วยอาจาระ หรือหลักการปกครองนั่นเอง

อย่างไรก็ดี ต่อมาปรัชญาการเมืองก็แตกความคิดออกมาเป็นอีกศาสตร์หนึ่ง นั่นคืออรรถศาสตร์ กล่าวกันว่าอรรถศาสตร์นั้นต่างจากธรรมศาสตร์ อรรถศาสตร์เป็นตำราการเมืองที่โน้มเอียงไปทางใหม่ คือสร้างทฤษฎีการเมืองที่สามารถนำมาปฏิบัติให้เกิดผลจริง อาจกล่าวได้ในระดับหนึ่งว่า แนวทางการเมืองใหม่นี้เป็นผลมาจากการเคลื่อนไหวของพวก

*R.N. Dandekar. "Ancient Indian Polity," The Indo - Asian Culture, XI : 4 (April, 1963), pp. 323 - 332.

**ขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์เรืองอุไร–อาจารย์กรุณา กุศลาสัย รองศาสตราจารย์เสฐียรพงษ์ วรรณปกรองศาสตราจารย์ ดร. กุสุมา รักษมณี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์ ที่ได้กรุณาช่วยให้การแปลบทความนี้สมบูรณ์ถูกต้องมากกว่าที่ผู้แปลจะกระทำได้โดยลำพัง

ฮินดูลัทธิย่อย (popular Hinduism) ซึ่งประการหนึ่งต้องการจะต่อต้านแนวโน้มที่แตกเป็นอิสระ ปฏิเสธลัทธิพราหมณ์ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อุปนิษัท และอีกประการหนึ่งต้องการสะกัดกั้นการเติบโตของความเชื่อในแนวทางอื่นซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อลัทธิพราหมณ์ อันที่จริงถ้าเราจะย้อนกลับไปหาอุดมการทางการเมืองที่มีอยู่ก่อนในมหากาพย์มหาภารตะ เราก็จะพบแนวทางที่คล้ายคลึงกันกับอรรถศาสตร์ ในมหากาพย์นั้นพวกปาณฑพเอาชนะพวกเการพที่มีนักรบอย่างเช่นภีษมะ โทรณะ และกรรณะได้ โดยใช้ยุทธวิธีตามการแนะนำของพระกฤษณะซึ่งถ้าจะว่าไปแล้วไม่ใช่วิธีการรบแบบประเพณีที่เรียกว่าธรรมยุทธ ดังนั้นชัยชนะของพวกปาณฑพจึงแสดงให้เห็นว่าในมหากาพย์มหาภารตะอุดมคติแบบอรรถศาสตร์ได้เข้ามามีอิทธิพลเหนืออุดมคติแบบคุณธรรมที่เก่ากว่า

นัยยะของความแตกต่างระหว่างธรรมศาสตร์กับอรรถศาสตร์อาจกล่าวได้ในแง่กว้างและค่อนข้างจะง่าย ๆ ดังนี้ ธรรมศาสตร์ยึดมั่นความถูกต้องในการกระทำไปสู่เป้าหมายที่ถูกทำนองคลองธรรมด้วย ส่วนอรรถศาสตร์มุ่งหลักการที่จะให้เกิดความสำเร็จในเป้าหมายเป็นอันดับแรก ทั้งนี้โดยไม่คำนึงถึงลักษณะและวิธีการที่ใช้กระทำเพื่อนำไปสู่จุดประสงค์ตามที่เชื่อกันอรรถศาสตร์มีมาแต่เดิมโดยเป็นศาสตร์เพื่อเกื้อกูลคัมภีร์อถรรพเวท ตำราทั้งสองนี้มีความคล้ายคลึงกันในแง่คิดเกี่ยวกับเรื่องของวิธีและจุดมุ่งหมาย เป็นไปได้ว่าอุดมการอรรถศาสตร์ได้มีอิทธิพลต่อการปกครองของอินเดียโบราณ มีความพยายามหลายครั้งที่จะนำเอาธรรมศาสตร์มาใช้โดยให้มีอิทธิพลเหนืออรรถศาสตร์[๒] ทั้งนี้เพื่อว่าในยามที่มีการขัดแย้งระหว่างความคิดทั้งสอง ธรรมศาสตร์จะกำหนดแนวทางที่ถูกต้องและเป็นที่ยอมรับโดยคนส่วนใหญ่

เคยมีการถกเถียงกันว่าความรู้ทางปัญญาของอินเดียโบราณมักเกี่ยวข้องกับเรื่องที่เป็นอภิปรัชญาทางศาสนามากเสียจนกระทั่งมักจะไม่สามารถใช้เป็นแนวคิดที่เหมาะสมกับด้านความรู้ทางโลกเช่นการเมืองได้ เราทราบกันแล้วว่ามีหลายสิ่งหลายอย่างของอินเดียโบราณที่แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานกันอย่างดีระหว่างทางธรรมและทางโลก คนอินเดียโบราณถือทัศนะบูรณาการในด้านการมีชีวิตอยู่ของมนุษย์ ผลประโยชน์ และอุดมคติต่างๆ พวกเขาได้วิวัฒน์สิ่งเหล่านี้เข้าเป็นฤณะ หนี้สามประการ[๓] ปุรุษารถะ จุดมุ่งหมายของชีวิตสี่ประการ[๔] และ อาศรมะ วัยของชีวิตสี่ขั้นตอน[๕] พวกเขานำทั้งสามอย่างนี้ไปปฏิบัติเพื่อให้เกิดการผสมผสานระหว่างวัตถุกับจิตใจและปัจเจกบุคคลกับสังคม คนอินเดียตั้งแต่สมัยโบราณกาลมาแล้ว ได้สร้าง

ยุคพระเวทซึ่งมีความสำคัญในฐานะที่เป็นปรัชญาสังคมเท่าๆ กับปรัชญาการเมือง ยุคพระเวทให้คุณูปการที่สำคัญหลายอย่าง และยังอาจกล่าวได้อีกว่าคุณูปการเหล่านั้นไม่ใช่เป็นเพียงคำอธิบายหรือเป็นเหตุผลในเงื่อนไขทางการเมืองของรัฐที่เกิดขึ้นเท่านั้น แต่โดยมากยังรวมเอาหลักคิดอันมีเหตุผลไม่มากก็น้อยในทฤษฎีการเมืองและหลักการบริหารการปกครองต่างๆ ที่ชัดเจน ทฤษฎีการเมืองและหลักบริหารการปกครองเหล่านี้ไม่ได้เกิดขึ้นจากการคิดฝันเอาเองอย่างดื้อๆ แต่เกิดขึ้นจากอิทธิพลของพลังและสภาพแวดล้อมทางการเมืองหลายอย่างมากเท่าๆ กับที่ตัวของมันเองก็มีอิทธิพลต่อพลังและสภาพแวดล้อมทางการเมืองเหล่านั้นด้วย สิ่งที่พึงต้องจดจำก็คือว่าทฤษฎีการเมืองและหลักการบริหารการปกครองของอินเดียโบราณ เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นภายในสังคมของอินเดียเอง เพราะส่วนใหญ่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่อินเดียยังไม่ได้รับอิทธิพลจากภายนอก

อย่างไรก็ดี สิ่งที่จะต้องยอมรับก็คือว่าตำราที่เป็นระบบเกี่ยวกับศาสตร์ทางการเมืองและศิลปะในการปกครองเริ่มเกิดขึ้นในอินเดียโบราณหลังจากสมัยอุปนิษัทตอนต้นผ่านไปแล้ว เป็นความจริงที่ว่าก่อนหน้านี้ไม่มีตำราที่เป็นระบบเกี่ยวกับความรู้ในสาขาใด แม้กระนั้นก็ต้องยอมรับว่าคัมภีร์พระเวทถือเป็นตำราสร้างความคิดเกี่ยวกับศาสตร์ทางการเมืองในยุคแรกได้ โดยแสดงให้เห็นว่าเกิดจากการมองเข้าไปในความคิดทางการเมืองของชาวอินเดียโบราณ ซึ่งการมองเช่นนี้อาจจะได้มาจากความคิดเห็นทางทฤษฎีโดยตรง หรือจากตำนานนิทานปรำปราที่กล่าวถึงสภาพทางการเมืองในสมัยนั้นก็เป็นได้ ตัวอย่างเช่นในอถรรพเวทมีภาคหนึ่งว่าด้วยบทสวดที่เรียกว่าราชการมาณิ เป็นภาคบทสวดที่เกี่ยวข้องกับชนชั้นปกครอง บทสวดบทหนึ่งในภาคนี้ทำให้เราสามารถอ้างอิงได้อย่างชัดเจนถึงการเลือกตั้งกษัตริย์โดยประชาชน (III. 4) บทสวดอีกบทหนึ่งก็กล่าวถึงสถาบันการเมืองซึ่งเป็นที่รู้จักดี นั่นคือสภาและสมิติ (VII. 12)

คัมภีร์พราหมณะยิ่งมีเรื่องราวมากและแปลกออกไปเกี่ยวกับแนวความคิดและการปฏิบัติทางการเมือง มีข้อมูลในตำรานี้ที่ชี้ให้เห็นว่ากษัตริย์อยู่เหนือธรรมชาติ (SPBr. XI 1.6.24) หรือเป็นผลที่มาจากเจตจำนงของพระผู้เป็นเจ้า (TBr. II.2.10.1-2) หรือเป็นข้อตกลงของสัญญาประชาคม (ABr. VIII. 4–12) มีตำราพราหมณะเล่มหนึ่งได้กล่าวถึงรูปแบบของรัฐต่างๆ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันในสมัยนั้น (ABr. VIII. 2.6; VII 3. 14) และในอีกหลายเล่มก็บรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ฐานะและพระเกียรติยศของกษัตริย์ ประเทศราช และภาษีอากร

ต่าง ๆ ซึ่งมักเป็นแหล่งรายได้ของกษัตริย์ (SPBr. 1.7.3.4; V. 3.1.1; ABr. VIII 10–12) มีการถกเถียงถึงปัญหาเกี่ยวกับฐานะความสัมพันธ์ของกฎระเบียบทางสังคมในแง่การเมืองในคัมภีร์พระเวทมิใช่น้อย (RV IV.50.1; ABr. VII.5. 24; VIII 1.9; PBr. XI. 11.1) โดยปกติแนวคิดทางการเมืองที่ปรากฏในคัมภีร์พระเวทยุคต้นมักจะเกี่ยวข้องโดยตรงไม่มากก็น้อยกับองค์กรทางการเมืองและสังคมชนิดต่าง ๆ ซึ่งปรากฏอยู่ในสมัยนั้น เช่นสังคมชุมชนบุพกาล ประชาธิปไตยแบบชนเผ่า รัฐแว่นแคว้น (ซึ่งโดยมากมักอยู่ในรูปการปกครองแบบกษัตริย์ และระบบกษัตริย์บางแห่งก็เป็นแบบเลือกตั้งโดยคนส่วนใหญ่) สมาพันธรัฐ (มีจุดมุ่งหมายทางการเมืองและการทหาร) และมหารัฐ (กษัตริย์ในรัฐหนึ่งมีอำนาจเหนือและบังคับรัฐอื่น ๆ)

โดยเนื้อหาสาระของคัมภีร์อุปนิษัทเองไม่สามารถถือได้ว่าเป็นแหล่งข้อมูลสำหรับการศึกษาการปกครองของอินเดียโบราณ แต่เนื่องจากในอุปนิษัทมีหลายตอนที่แสดงถึงปรัชญาชีวิตและทัศนะต่อจักรวาล ทำให้เห็นได้ว่าสิ่งนี้เองที่มีผลต่อการหล่อหลอมความคิดทางการเมืองในอินเดียโบราณ นอกจากนี้อาจกล่าวได้ว่าอุปนิษัทยังมีส่วนช่วยส่งเสริมความคิดทางการเมืองของอินเดียโบราณในทางอ้อม ลักษณะพิเศษของคำสอนในอุปนิษัทได้สร้างเงื่อนไขต่าง ๆ อันมีผลทำให้ความคิดและวิถีชีวิตแบบพราหมณ์ที่มีอยู่ดั้งเดิมถูกแทรกแซง

การเข้ามาแทรกของอุปนิษัททำให้เกิดขบวนการทางความคิดที่สำคัญ ๓ ประการ ซึ่งมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน ประการแรกเกิดระบบความคิดต่าง ๆ ที่แยกตัวออกมา เช่นพุทธศาสนา ระบบความคิดต่าง ๆ ดังกล่าวสร้างแนวความคิดและวิถีชีวิตที่แตกต่างออกไปจากลัทธิพราหมณ์เก่า ประการที่สองเกิดขบวนการเคลื่อนไหวของพวกพราหมณ์เพื่อต่อต้านพวกแตกลัทธิออกมา ทั้งนี้โดยมุ่งจัดระบบใหม่และทำให้เกิดความมั่นคงแก่ลัทธิพราหมณ์ในทางหลักปฏิบัติ ความคิดทางศาสนา สังคม และการเมือง ประการสุดท้าย เกิดลัทธิย่อยของฮินดู แนวลัทธิกลุ่มนี้ยึดถือสภาพแวดล้อมทางศาสนา สังคม และการเมืองที่ปฏิบัติได้และเป็นจริงในเวลานั้น และสร้างอุดมการทั่วไปที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมดังกล่าว

ขบวนการความคิดทั้งสามดังกล่าวมีผลต่อการสร้างความคิดทางการเมืองของอินเดียโบราณต่างกันออกไป ตัวอย่างเช่น ศาสนาพุทธ เนื่องจากแนวความคิดของศาสนาพุทธท้าทายลัทธิพราหมณ์เก่าทำให้เกิดการเน้นในเรื่องของทฤษฎีประชาคมที่ว่าด้วยกำเนิดและฐานะความเป็นกษัตริย์ ดู

เหมือนว่าศาสนาพุทธได้ริเริ่มแนวความคิดประชาธิปไตยในระดับหนึ่งให้แก่ระบบการปกครองของอินเดีย ส่วนพวกพราหมณ์ที่ต่อต้านการแตกลัทธิได้ปรับปรุงปรัชญาสังคมและการเมืองของลัทธิพราหมณ์ใหม่ แล้วเสนอความคิดธรรมสูตรขึ้น โดยเน้นเอาธรรมะ เป็นพลังชี้นำในการกระทำทางสังคมและการเมือง ต่อมามีผู้แต่งตำราธรรมศาสตร์โดยดัดแปลงจากธรรมสูตรนั้นเอง ตำราธรรมศาสตร์นี้คล้ายกับมนุสมฤติ พวกฮินดูลัทธิย่อยซึ่งมักอ้างว่ายึดถือคัมภีร์พระเวทแต่ความจริงแล้วพวกนี้ผสมผสานกลมกลืนไปกับอิทธิพลต่าง ๆ ของตนเองหลายส่วนแล้วในที่สุดก็วิวัฒน์เป็นอุดมการใหม่ของตนออกมา อุดมการใหม่นี้แตกต่างไปจากลัทธิพราหมณ์เก่าและคงจะเป็นปัจจัยช่วยทำให้แนวความคิดและวิธีปฏิบัติทางการเมืองขยายออกไปจนเกิดเป็นคัมภีร์อรรถศาสตร์ขึ้นมาขัดแย้งกับธรรมศาสตร์

คัมภีร์ธรรมศาสตร์ในยุคแรกๆ มีลักษณะเป็นแนวความคิดทางทฤษฎีเสียส่วนใหญ่ ไม่ปรากฏว่ามีการพาดพิงไปถึงภาวะแวดล้อมทางสังคมและการเมืองอันใดเป็นพิเศษ ดังนั้นเป็นไปได้ที่จะสันนิษฐานว่าควบคู่กันไปกับคัมภีร์ธรรมศาสตร์คงจะมีตำราประเภทอรรถศาสตร์อยู่ ซึ่งอยู่ในรูปของสูตรต่าง ๆ ที่มีลักษณะชี้แนะทางปฏิบัติอันเป็นจริงมากกว่าและสามารถใช้ประโยชน์ได้สำหรับแก้ปัญหาการเมืองสมัยนั้น น่าเสียดายที่ตำราดังกล่าวไม่หลงเหลืออีกแล้ว นอกจากมีบางส่วนเหลืออยู่บ้าง แต่ก็อยู่ในสภาพที่ผ่านการอ้างอิงในงานรุ่นหลัง อย่างไรก็ดี ยังนับว่าโชคดีที่มีการค้นพบตำราอรรถศาสตร์เล่มหนึ่งซึ่งเป็นงานเขียนในช่วงที่มีการขยายความงานเก่าที่มีมาก่อน ตำราอรรถศาสตร์นี้คือตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะซึ่งเป็นที่รู้จักดี เกาฏิลยะเป็นเสนาบดีของพระเจ้าจันทรคุปต์แห่งราชวงศ์โมริยะ พระเจ้าจันทรคุปต์ทรงร่วมสมัยกับพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช งานชิ้นนี้เป็นงานที่น่าสนใจและมีคุณค่าอย่างโดดเด่น ทั้งนี้เพราะได้ปฏิวัติทัศนะแบบเก่าที่เกี่ยวกับความคิดบางประการในประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของอินเดียโบราณ

ตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะสะท้อนให้เห็นในแง่ที่น่าสนใจเกี่ยวกับพลังทางการเมืองและสังคมที่ปรากฏอยู่ในตอนต้นของศตวรรษที่ ๔ ก่อนคริสตกาล การบุกรุกเข้ามาของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ในอินเดียช่วยเน้นถึงความต้องการภายในสังคมอินเดีย ที่จะสร้างอำนาจศูนย์กลางทางการเมืองและ

การทหาร ตำราอรรถศาสตร์ก็ได้สร้างนโยบายที่สอดคล้องกันโดยแสวงหารูปแบบของการรวมรัฐเล็กรัฐน้อยจำนวนมากมายต่าง ๆ ที่มีอยู่ในอินเดียเวลานั้น ให้อยู่ภายใต้อำนาจรัฐเดียว ดังนั้นหัวข้อเรื่องที่สำคัญเรื่องหนึ่งในตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะจึงเป็นเรื่องที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ เกาฏิลยะให้อรรถาธิบายอรรถศาสตร์ว่าเป็นศาสตร์ซึ่งเกี่ยวข้องกับวิธีการให้ได้อำนาจการปกครองดินแดนมาและรักษาอำนาจนั้นไว้ และแน่นอนว่าเสนาบดีที่คำนึงถึงความเป็นจริงในทางปฏิบัติได้อย่างเขาจะต้องทุ่มเทให้กับการอธิบายอย่างมากถึงแนวทางและวิธีการต่าง ๆ เพื่อรักษาอำนาจการปกครอง นั่นคือการบริหารการปกครองอาณาจักรอย่างมีประสิทธิภาพ เขาสนใจเรื่องนี้มากกว่าที่จะสร้างทฤษฎีเกี่ยวกับหลักรัฐศาสตร์พื้นฐาน

ในแง่สังคมเกาฏิลยะอยู่เหนือความคับแคบที่มีอยู่ในลัทธิพราหมณ์โบราณและในขณะเดียวกันเขาก็สามารถเอาชนะแนวความคิดที่โน้มไปในทางปฏิเสธลัทธิพราหมณ์ซึ่งมีอยู่ในคัมภีร์อุปนิษัทและศาสนาพุทธ เมื่อพิจารณาภูมิหลังของอุดมการทางการเมืองที่มีมาก่อนก็จะพบว่าอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะแตกต่างออกไปมากในหลายแง่ สิ่งที่แปลกใหม่ขึ้นมาในการปกครองของอินเดียก็คือการยกอำนาจการบริหารของกษัตริย์ขึ้นสูงและความซับซ้อนในระบบข้าราชการด้านการบริหาร เป็นไปได้ว่าเกาฏิลยะได้รับการกระตุ้นในความรู้เรื่องนี้จากแหล่งข้อมูลต่างชาติอาจเป็นไปได้โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากพวกกรีก ดังนั้นจึงเป็นเรื่องน่าเสียดายที่ไม่มีตำราอรรถศาสตร์เล่มอื่นที่สามารถเปรียบเทียบกับของเกาฏิลยะได้เหลืออยู่ ซึ่งสามารถจะช่วยให้ความสว่างแก่ประวัติศาสตร์อินเดียโบราณในช่วงเวลาสมัยอื่นบ้าง

งานที่มักถูกอ้างเคียงคู่กับตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะเมื่อกล่าวถึงทฤษฎีและแนวทางปฏิบัติทางการเมืองก็คือมนุสมฤติ อย่างไรก็ดี ขอกล่าวเสียเลยว่าถ้าเปรียบเทียบมนุสมฤติกับอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะในแง่ที่เกี่ยวกับเรื่องของการปกครองแล้ว มนุสมฤติมีขอบเขตที่จำกัด มีทัศนะและวิธีปฏิบัติทั่วไปเป็นแบบแผนเก่าอย่างมาก เรื่องการปกครองเป็นเพียงหัวข้อหนึ่งอยู่ในตำราเล่มนี้ อันที่จริงแล้วมนุสมฤติเป็นตำรากฎหมายซึ่งเกี่ยวข้องกับกฎเกณฑ์ทางศาสนาและกฎหมายแพ่งในส่วนเล็กน้อยที่กล่าวเกี่ยวกับการปกครอง

นั้นก็เกือบจะไม่มีอะไรที่เป็นของใหม่เลย อย่างไรก็ดี การกล่าวอ้างทฤษฎีทางสังคมในตำราเล่มนี้ดูเหมือนว่าจะได้รับอิทธิพลไม่น้อยจากภาวะแวดล้อมในเวลานั้น

ในยุคของราชวงศ์โมริยะตอนต้น มีกิจกรรมทางการเมืองและการทหารมาก ซึ่งเห็นได้ชัดว่าได้รับอิทธิพลจากคำสอนในอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ แต่ในสมัยของพระเจ้าอโศกเกิดปฏิกริยาขึ้น พระเจ้าอโศกเป็นหลานของจันทรคุปต์และเป็นกษัตริย์องค์ที่สามของราชวงศ์โมริยะ พระองค์เห็นความจำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนแปลงวิธีการเล่ห์กระเท่ห์อย่างในอรรถศาสตร์มาเป็นวิธีการที่มีคุณธรรมหรือธรรมศาสตร์ ด้านการแสวงหาทางจิตใจพระองค์ค้นพบการดับทุกข์ในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกศาสนาพุทธได้รับการเผยแพร่อย่างมาก และผลก็คือกลายเป็นการท้าทายขนบธรรมเนียมต่างๆ ของลัทธิพราหมณ์ เมื่อกษัตริย์องค์สุดท้ายของราชวงศ์โมริยะถูกปลดออกจากราชบัลลังก์โดยแม่ทัพปุษยมิตร ศุงคะ ปุษยมิตรได้สถาปนาราชวงศ์ของตนเองขึ้นใหม่ในแคว้นมคธและสนับสนุนศาสนาพราหมณ์อย่างมาก ดังนั้นเมื่อพระองค์ขึ้นสู่อำนาจก็ได้ฟื้นฟูแนวความคิดและวิถีชีวิตแบบพราหมณ์ขึ้นมาใหม่ ได้ทำพิธีอัศวเมธ สนับสนุนภาษาและวรรณกรรมสันสกฤต และพยายามสร้างอุดมคติแบบพราหมณ์ขึ้นมาอีกในขอบเขตทางสังคม

อาจเป็นช่วงตอนนี้เองที่คัมภีร์มนุสมฤติเริ่มมีบทบาทขึ้น มนุสมฤติเป็นความพยายามครั้งแรกที่ขยายความและทำให้อุดมการทางสังคมที่ปรากฏอยู่ในธรรมสูตรเข้มแข็งขึ้น อย่างไรก็ดี ในแง่ความคิดทางการเมืองและศิลปะทางการปกครองแล้ว มนุสมฤติมิได้มีความคิดที่ก้าวหน้าเกินกว่าอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะเลย

มหาภารตะซึ่งอยู่ในรูปของวรรณคดีรุ่นหลังและอยู่ในยุคสมัยไล่เลี่ยกับมนุสมฤติมีทฤษฎีทางการเมืองมากกว่าที่ปรากฏในมนุสมฤติ ตัวอย่างเช่นตอนที่ว่าด้วยราชธรรม ในศานติบรรพ ประกอบด้วยผลสรุปของความจริงในทฤษฎีทางการเมือง หลักเกณฑ์ของการทูตและรายละเอียดเกี่ยวกับการบริการการปกครอง แต่ความสำเร็จของมหาภารตะที่สำคัญอยู่ที่การสรุปสังเคราะห์ทฤษฎีอันมีมาแต่เดิมมากกว่าการกล่าวถึงทฤษฎีใหม่ใดๆ และที่สำคัญยิ่งไปกว่าความคิดเห็นทางการเมืองดังกล่าวแล้วก็คือข้อชี้แนะต่างๆ ในความคิดและวิธีปฏิบัติทางการเมืองซึ่งสามารถหยิบยก

ออกมาได้จากการพรรณนาความในมหากาพย์นั้นเอง โดยทั่วไปอาจกล่าวได้ว่าการปกครองทั้งหมดของราชวงศ์ศุงคะเป็นผลมาจากความพยายามที่จะรวมเอาอุดมการทางการเมืองในอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะและอุดมการทางสังคมของมนุสมฤติเข้าด้วยกัน และผลก็คือการผสมผสานของทฤษฎีทางการเมืองนี้กลายเป็นแบบฉบับพื้นฐานของการปกครองของอินเดียสมัยโบราณต่อมาและยังสืบต่อจนถึงประวัติศาสตร์อินเดียสมัยกลางด้วย

ในบรรดางานเขียนเกี่ยวกับเรื่องรัฐศาสตร์ที่เป็นภาษาสันสกฤตในชั้นหลัง ซึ่งควรกล่าวถึงมี ยาชญวัลกยัสมฤติ กามันทกียะ–นีติสาร และศุกรนีติ เรื่องแรกเป็นส่วนหนึ่งอยู่ในคัมภีร์ธรรมสูตร สองเรื่องหลังอยู่ในอรรถศาสตร์ อรรศศาสตร์ของเกาฏิลยะมีความสัมพันธ์กับสมัยราชวงศ์โมริยะ และมนุสมฤติสัมพันธ์กับสมัยราชวงศ์ศุงคะ กล่าวกันว่า ยาชญวัลกยัสมฤติ มีความสัมพันธ์อยู่ในสมัยราชวงศ์คุปตะ ทำนองเดียวกับมนุสมฤติ ยาชญวัลกยัสมฤติไม่ได้ให้อะไรใหม่เลยในทางการปกครองของอินเดียโบราณ แต่สะท้อนให้เห็นอย่างมากถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นในต้นสมัยของราชวงศ์คุปตะ และก็เช่นเดียวกับมนุสมฤติ ยาชญวัลกยัสมฤติได้เน้นเอาวรรณาศรมธรรมะ เป็นแก่นของทฤษฎีทางสังคม และเมื่อเราพิจารณาถึงลักษณะการรวมตัวของชนต่างชาติหลายเผ่าพันธุ์ในอินเดียซึ่งเกิดขึ้นมาก่อนหน้านี้แล้ว การเน้นความคิดวรรณาศรมธรรมะก็เป็นเรื่องที่เข้าใจได้ดีทีเดียว

อย่างไรก็ดี ในทางปฏิบัติดูเหมือนว่าชนชั้นปกครองของราชวงศ์คุปตะมีทัศนะที่ใจกว้างและมีเหตุผล โดยเฉพาะอย่างยิ่งเห็นได้ชัดในด้านการศาล นักกฎหมายของราชวงศ์คุปตะให้ความยุติธรรมแก่ชนทุกชั้น โดยไม่คำนึงถึงวรรณะทรัพย์ศฤงคาร หรือฐานะทางสังคม ทุกคนอยู่ภายใต้กฎหมายสูงสุดของพระมหากษัตริย์ ไม่มีใครอยู่เหนือกฎหมายตัวอย่างเช่นในยาชญวัลกยัสมฤติไม่ยอมให้พวกพราหมณ์มีสิทธิพิเศษมากมายอย่างที่เคยได้รับเช่นเมื่อก่อน และยังได้ขจัดความไม่ทัดเทียมกันทางกฎหมายที่ทำให้พวกศูทรได้รับทุกข์ทรมาน กฎหมายเกี่ยวกับสตรีได้รับการพิจารณาปรับปรุงโดยเปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องกับฐานะใหม่ทางสังคม อย่างไรก็ดี พวกชนชั้นปกครองคุปตะฉลาดไม่น้อยที่จะกระทำโดยค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงในแง่ของการปฏิรูปกฎหมายสังคม พวกเขาพยายามยึดหลักให้อยู่ระหว่างแนวโน้มที่ต้องเปลี่ยนแปลงอันเนื่อง

จากสภาวะทางการเมืองและสังคมในขณะนั้น กับแนวความคิดอนุรักษ์นิยมแบบประเพณีเคร่งครัด อาจพิจารณาลักษณะสำคัญของกฎหมายสมัยคุปตะได้ในแง่อื่นอีก ตำราธรรมศาสตร์ในยุคแรก ๆ มีลักษณะพิเศษรวมเอากฎหมายทางโลกและทางธรรมเข้าด้วยกันแต่ยาชญวัลกยัสมฤติ แยกสองส่วนนี้ออกจากกันโดยเห็นได้ชัด และให้ความคิดเห็นเกี่ยวกับวยวภาระ หรือกฎหมายของบ้านเมืองได้อย่างเป็นระบบสมบูรณ์กว่ามาก ซึ่งต่อมาก็ได้วางหลักเน้นไปในด้านกฎหมายแพ่งมากกว่ากฎหมายอาญา

ส่วน กามันทกียะ–นีติสาร ซึ่งอ้างถึงสมัยราชวงศ์คุปตะนั้น (ประมาณ ค.ศ. ๔๐๐) เป็นเพียงส่วนขยายความในอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ ผู้แต่งมิได้แสดงความคิดเห็นที่เป็นของตนเองแต่ประการใด และก็ไม่ได้แสดงให้เห็นในตำราเล่มนี้ว่าเป็นผู้มีประสบการณ์ทางปฏิบัติในการบริหารการปกครอง ดังนั้นกามันทกียะ–นีติสาร ทำให้เราเห็นว่าในทางหนึ่งได้ว่าอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะมีอิทธิพลอันโดดเด่นเหนือแนวความคิดอื่นในการปกครองของอินเดียโบราณ หรืออีกทางหนึ่ง ความคิดทางการเมืองในยุคสมัยต่อมากำลังมาถึงจุดเสื่อมโดยทั่วไปแล้ว

อนึ่ง ในขณะเดียวกันอาจกล่าวพาดพิงถึงงานในเนื้อหาเดียวกันนี้ได้อีก กุรัลเป็นงานที่เขียนด้วยภาษาทมิฬที่มีความลึกซึ้ง ผู้แต่งคือติรุวัลลุวร (Tiruvalluvar) กุรัลเป็นตำราที่เขียนเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายสามในสี่ประการของปุรุษารถะ อันมีธรรมะ (จริยะ) อรรถะ (การปกครอง) และกามะ (ความรัก) เข้าใจว่างานนี้เขียนขึ้นในระหว่าง ค.ศ. ๔๕๐–๕๐๐ ได้รับอิทธิพลจากงานเขียนภาษาสันสกฤตเช่นเดียวกับวรรณกรรมทมิฬในยุคเดียวกัน เพียงแต่อ่านดูอย่างผิวเผินก็เห็นได้ชัดว่าติรุวัลลุวรรู้จักคุ้นเคยกับตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะเป็นอย่างดี และได้รับแรงกระตุ้นรวมทั้งข้อมูลจากงานนี้ ดังนั้นในกุรัลจึงไม่มีความคิดทางการเมืองอันใดที่แสดงให้เห็นว่าเป็นลักษณะเฉพาะของอินเดียให้ที่เราจะคาดหวังได้

ศุกรนีติ เป็นตำราที่สะท้อนประวัติศาสตร์ช่วงสุดท้ายของการปกครองอินเดียโบราณ เขียนขึ้นในราว ค.ศ. ๘๐๐ เป็นงานที่มีลักษณะการเขียนขยายความตำราอรรถศาสตร์ที่มีมาก่อน ๆ แต่มีความละเอียดเป็นพิเศษในเรื่องกลไกทางการบริหารการปกครอง ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ และนโยบายทางการทหาร

นอกเหนือจากตำราต่าง ๆ ที่ว่าด้วยธรรมศาสตร์และอรรถศาสตร์แล้วยังมีแหล่งข้อมูลจากที่อื่นที่สามารถใช้ศึกษาการปกครองของอินเดียโบราณได้อีก ข้อมูลที่เป็นประโยชน์เกี่ยวกับทฤษฎีและวิธีปฏิบัติทางการเมืองของอินเดียโบราณยังมีอยู่ในบันทึกของชาวต่างชาติซึ่งเข้ามาในอินเดียสมัยต่าง ๆ และยังมีจารึกจำนวนมากมายในประวัติศาสตร์สมัยต่าง ๆ จารึกดังกล่าวไม่ได้ ให้ข้อมูลเกี่ยวกับความเห็นทางทฤษฎีการเมืองอย่างแน่นอน แต่ก็ปรากฏข้อมูลที่จะให้ความกระจ่างพอควรในเรื่องต่าง ๆ คือ รายได้ การทหาร การศาล เศรษฐกิจ การบริหารการปกครองส่วนกลางและส่วนท้องถิ่นในช่วงสมัยของจารึกนั้น ๆ นี่เองที่เราต้องการเพื่อนำมาประเมินในเรื่องการปกครองของอินเดียโบราณ เพราะว่าในที่สุดแล้วการปกครองของอินเดียโบราณมิได้มีความสัมพันธ์กับปัญหาการบริหารการปกครองในทางปฏิบัติมากไปกว่าความคิดเห็นในแง่ความรู้เกี่ยวกับทฤษฎีการเมืองมิใช่หรือ ?